

Mesud Šadinlija, *Foča od postanja do nestajanja: prilog za historiju genocida nad Bošnjacima*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2023. 529 str. ISBN 978-9926-25-076-8

Prelomna stanja, ratovi i duboki društveni potresi uvijek utiču na ponovna promišljanja prohujalog. Istraživanje prošlosti prati i uvažavanje stečenih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara kao “čeda svoje epohe” koji ne žive zatvoreni “u kuli od slonovače”, izloženi “pritisku zbilje”. Historičar svoga vremena je “u samoj matici istorije određen i omeđen datim okvirima”. Nova saznanja modificiraju shvatanje prošlosti i otkrivaju zanemarene sadržaje “nauke o nesreći ljudi”. Sadašnjost se i ne može shvatiti bez poznavanja prošlosti. Historija se, svjedoči brojna literatura, nikada ne ponavlja doslovno, iako se neke paralele teško mogu izbjeći. Treba se podsjetiti na riječi Meše Selimovića da se, i nakon površnog izučavanja historije, iznenadimo koliko ima “analognih, pa i identičnih situacija s našima, iz ovog vremena u kojem živimo. Sva egzistencijalna pitanja i muke žive u nama jednako kao što su živjela u našim bližim i daljim precima”. Historija jeste učiteljica života, ali, upozoravaju historičari, uvijek uči sa zakašnjenjem, kada ta njena poduka skoro nikom ne treba. Suočavanje s traumatičnom prošlošću traži racionalno znanje o sebi i o drugima, multidisciplinarni naučni pristup. Nije dovoljno, kaže Lisjen Fevr, da historičar prosto navodi činjenice, on mora shvatiti i učiniti razumljivim historijska zbivanja, mora znati da ih objasni. Teško je pisati historiju bez sagledavanja dugoročnih procesa koji događajima daju potpuniji smisao. Historija se ne može zamisliti bez stalne provjere i preispitivanja. Ono što se, uslovno rečeno, naziva “lokalnom” historijom, mimo velikih narativa, ukazuje i primjer Foče, potvrđuju raznolika saznanja, na višedimenzionalnost prošlosti, njene odlike i specifičnosti na određenom prostoru. Carol Kammen ustvrđuje da je lokalna historija “proučavanje prošlih događaja, ljudi ili grupa na danome zemljopisnom području – proučavanje zasnovano na različitim dokumentima i stavljeno u kontekst koji bi trebao biti i regionalni i nacionalni”. Naselja su sazdana od zgrada, ali gradove čine i ljudi.

Najvažnija uloga knjige doista jeste, često se navodi, da podstakne čovjeka da misli. Iako u naslovu knjige Mesuda Šadinlije stoji da se radi o Foči, njegovo djelo ima širu dimenziju, inspirativno je za dublja promišljanja. To nije samo pregledna historija ovog grada, već i sastavni dio historije BiH i posebno bošnjačkog naroda. Mnogi navodi i zapažanja upućuju na fatalna, ciklična “ponavljanja historije” i usud Bošnjaka, na razmišljanja o porukama prošlosti, prijetećem okruženju, dugovječnim antibošnjačkim stereotipima i predrasudama. Sadržaj ove knjige, koju nije bilo jednostavno napisati, izaziva nerijetko i emocije, približava nedovoljno poznati potisnuti historijski svijet jednog prostora i jednog naroda izloženog teškim udarima i nestajanju tokom XX stoljeća.

Autor, svjestan postojanja različitih historijskih perspektiva, naglašava u uvodu kako su zbivanja u njegovoj rodnoj Foči 1992–1995. imala poveznice sa sličnim događajima iz prošlosti. Težnja za cjelovitijim razumijevanjem sudbine fočanskog kraja u konačnici je rezultirala svojevrsnom historijom Foče iz jednog specifičnog ugla. Obuhvatila je vrijeme i događaje od njenog nastanka, profiliranje identiteta, trajanja i stradanja u različitim stratumima procesa svjetsko-historijskog značaja, kakvi su bili istočno pitanje i svjetski ratovi, kao i u historijskim procesima generiranim artikulacijom nacionalnog identiteta i na njima zasnovanih politika unutar mijene carstava i država kojima je Bosna i Hercegovina pripadala. Nakon ponovne uspostave njene državne nezavisnosti i agresije izvršene na nju u periodu 1992–1995. te masovnog stradanja Bošnjaka, okončan je proces nestajanja Foče, onakve kakva je trajala tokom više od šest stoljeća u svom izvornom identitetu. Otpočela je egzistencija njenog novog mononacionalnog identiteta nastalog provođenjem brutalne nacionalističke politike, uključujući ratno nasilje i progon bošnjačkog stanovništva, kao i dva puta tokom XX stoljeća počinjeni zločin genocida. Fenomen stradanja Bošnjaka autor sagledava u njegovoj historijskoj vertikali. Razmjere stradanja u ratu 1992–1995. zasjenile su bošnjački udes 1941–1945. godine. “Drina je mezarje koje teče” – napisao je Hadžem Hajdarević.

Svaki novi rat očito obuhvata one prethodne. Istočna Bosna s većinskim bošnjačkim stanovništvom, u ratnim vremenima u ranijim historijskim razdobljima, zbog blizine Srbije i nastojanja da se pretvori u poligon za dalje prodore i osvajanja, još od XIX stoljeća bila je na udaru sa srbijanske strane. Tumačeći zbivanja u Bosni u toku srpske pobune pod Karadžićem 1804. u Smederevskom sandžaku, Vasa Čubrilović je pisao još prije Drugog svjetskog rata: “Glavne mase srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini stanuju sa leve strane reke Bosne u Bosanskoj krajini. Između nje i Srbije umetnuo se muslimanski blok srednje i istočne Bosne, mnogobrojan, kompaktan i dovoljno snažan ne samo da spreči dizanje nekog većeg ustanka Srba iz svoje sredine nego i da zadrži

prodiranje Srbijanaca još dublje u Bosnu i njihovo spajanje sa Srbima iz Bosanske krajine. Na otporu muslimanskih masa u istočnoj Bosni razbiće se svi pokušaji iz Srbije da se upadom preko Drine digne ustanak u Bosni. Tako je bilo 1807–1809, 1875–1876, pa i 1914–1915.” Uporne akcije probijanja “muslimanskog bloka” bile su nastavljene i u Drugom svjetskom ratu, kao i u ratu 1992–1995.

Za historiju je, kako uočava više teoretičara, prošlost završena, za sjećanje koje sakralizira uspomene, ona ne prolazi, dio je sadašnjosti. U narodima u kojima se ne razvija historijsko saznanje, historijska svijest se degeneriše. Ona je društveno višestruko uslovljena. Čovjek uči kroz iskustvo, a ono se nalazi u prošlosti. Sve što se zbilo treba dozvati u svijest, da bude sastavni dio historijskog pamćenja, bez obzira na tendencije društvene ili nametnute “proizvodnje zaborava”. Svi periodi historijskih iskušenja Bošnjaka još uvijek nisu predmet potpunijeg naučnog interesa. Vrijednost historiografije može se mjeriti i onim što ona nije proučila. S brojnim reljefnim i nedovoljno istraženim sastavnicama, Drugi svjetski rat u historiji Bošnjaka još pripada tzv. “vrućem sjećanju”. Agresivna velikosrpska nacionalistička ideologija je “puni i neskriveni izraz svoje naravi dostigla u djelovanju srpskih oružanih formacija koje su tokom Drugoga svjetskog rata počinile genocid nad Bošnjacima. Jedno od najvećih stratišta tog zločina i jedan od njegovih neizbrisivih simbola bila je Foča.” Genocid nad Bošnjacima na fočanskom području nije izvršen kao “stihijna nuspojava i osvetnički refleks masovnog ustanka Srba protiv zločinačkog režima NDH”. Šadinlija iznosi da je broj bošnjačkih žrtava bio oko 4.450. Oko 250 tijela ubijenih Bošnjaka sakupljenih 1942. bilo je ukopano u zajedničkoj grobnici na velikom gradskom mezarju na Musali. Nakon rata ovaj mezaristan uklonjen je zbog novih regulacionih urbanističkih planova i stambene gradnje. Kostu umrlih Fočaka, zajedno s posmrtnim ostacima žrtava ubijenih 1941–1942, s kaburskom zemljom i nišanima razasuti su po platou Pijeske, na desnoj obali Drine, iza Sastavaka. Nestala su i brojna druga obilježja “muslimanskog ideniteta Foče”. Tek je 1985. postavljeno prvo i jedino obilježje s imenima ubijenih Bošnjaka na području Foče u Drugom svjetskom ratu koji su stradali od četničke ruke u mjestu Saš. Ubijeni su bili navedeni imenom i prezimenom kao “žrtve rata i fašističkog terora u periodu 1941–1942. godine”. Kolektivno pamćenje i višegeneracijsko iskustvo, stečeno tokom Drugog svjetskog rata i postkonfliktnih interregnuma, upućivali su Bošnjake, konstatira autor, “na višestruki oprez i oni su se uglavnom opredjeljivali da nezarasle rane i ožiljke genocida potiskuju u šutnju i zaborav, ili da izuzetno, u rijetkim prilikama i s krajnjim oprezom, istinsku sliku i iskustvo stradanja dijele isključivo u najintimnijem porodičnom krugu. Javni istupi o tome nisu smatrani uputnim.” Od velikog uticaja bilo je i “nepovjerenje u bivše četnike – ideološke neofite novog režima, kojih je bilo mnogo”. U rudimentima svijesti novih

fočanskih zločinaca 1992, kako on dalje ustvrđuje, nije teško pronaći “slojeve motiva osвете Kosova i osвете raznih krivaca iz bliže i dalje prošlosti koje je srpski nacionalizam fakturisao Bošnjacima kao narodu, i za koje su oni iz generacije u generaciju ispaštali i plaćali cijenu svoje krvi, a da dug u knjigama sumahnutih knjigovođa zla nije postajao ništa manji”. Sve žrtve imaju pravo na satisfakciju. Istina ih ne može vratiti u život, ali ih, pokazuje i ovo djelo, spašava od zaborava i tišine. Mora se uvažavati njihovo dostojanstvo. Neumorni Vizental govorio je: “Uvijek sam se pitao šta mogu učiniti za one koji nisu preživjeli. Odgovor glasi: želim govoriti u njihovo ime, želim čuvati uspomenu na njih, tako da mrtvi i dalje žive u našem sjećanju.” Ne može se čuvati sjećanje na zločine bez pitanja o počiniocima. Zlo ima duboku historiju. Nema “genocidnih naroda”, ali ima politika s radikalnim ciljevima koji se postižu samo putem genocida.

Knjiga *Foča od postanja do nestajanja: prilog za historiju genocida nad Bošnjacima*, temeljena na arhivskim i objavljenim izvorima, kao i na obimnoj literaturi, podijeljena je na četiri poglavlja. Sam naslov knjige sugerira da se radi o jednoj historiji grada i kraja, što i jeste, s tim što, prema koncepciji autora, nisu na isti način i s jednakom pažnjom obuhvaćeni svi aspekti i sadržaji života Foče u vijekovima njenog trajanja. Podnaslov *Prilog za historiju genocida nad Bošnjacima* u dovoljnoj mjeri pojašnjava razloge za takvu redukciju sadržaja. Ovakvom vremenskom odrednicom, naglašava Šadinlija, ujedno je ukazano “na ishod jednog historijskog procesa dugog trajanja čijim se nacionalno-ideološkim, vojnim i političkim sadržajem knjiga bavi, nije nikakav izraz površnog pesimizma i patetične građanske rezignacije, već lične dosljednosti u pogledima na historiju i ljudsku egzistenciju kao takvu, na neporecivu istinu da je sve ljudsko prolazno, a mijena vječna. To se odnosi na prošlost Foče, kojom sam se ovdje bavio, jednako kao i na njenu budućnost, kojom se neću baviti i u kojoj, skućen treptajem ljudskog vijeka, neću sudjelovati.”

Opšti, širi društveno-historijski procesi prikazani su uz isticanje lokalnog, fočanskog kolorita. Svojom intrigantnom sadržinom i iznijetim faktima ovo djelo, upotpunjeno brojnim priložima (fotografije, dokumenti, tabele, grafikoni), čitaocе ne ostavlja ravnodušnim, utiče na njihovo samopreispitivanje i potrebu dijaloga, uzimajući u obzir brojne historijske vertikale koje se nameću i mogućnosti usporedbe ne tako davne prošlosti sa zbivanjima u posljednjoj deceniji prošlog vijeka. Time ono, naročito neki njegovi dijelovi, stavljeni u širi kontekst, reaktuelizirajući određene historiografske probleme i “bjeline”, dobija na dodatnom značaju koji nadrasta postavljene tematske limite – doprinoseći ujedno novim saznanjima o slojevitoj prošlosti – balkanskog usuda “kuća na drumu”, trajanja velikonacionalističkih ideologija i njihovih ciljeva. Takve ideologije ne mijenjaju se lako, niti su mentaliteti previše skloni promjenama.

Impresivno djeluje upućenost autora u sadržajnost nekih tematskih odsječaka, zasnovanih na istraživanjima raznorodne faktografske građe. U knjizi se nalazi i abecedni spisak žrtava zločina i ratnog stradanja s područja Foče (1992–1995), napravljen prema civilnoj, odnosno boračkoj kategorizaciji.

Svaki narod, svaka država piše svoju “historiju”, pamti drugačije ličnosti, događaje i datume, apostrofira razne uloge, ovjekovečuje spomenike, saživljava različite uzroke i posljedice. Nacionalna interpretiranja niza konflikata u historiji međusobno su nepomirljiva. Složeni društveno-historijski procesi i prelomne epohe, kao i brojni segmenti koji u njima čine sastavni dio života, predmet su interdisciplinarnih proučavanja. Rat je jedna od najdramatičnijih društvenih pojava, vrijeme u kome historija “zakoračuje u svakodnevicu života ljudi i svojom nasilnom prirodom je menja i razara”. Osim oružanih operacija, on ima i čitav niz drugih dimenzija. Kritička i višestruka sagledavanja, pokazuje Šadinlija, izbjegavajući zamke normiranosti, jednostranosti i konvencionalnosti, doprinose upotpunjavanju slika o historiji, ljudima, politici, ratovima i njihovim relacijama. Prošlost je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti.

Historija svakog naroda jeste historija procesa dugog trajanja i složenog karaktera. Čitava novija historija Bošnjaka, kako je napisano (Halid Čaušević), satkana je od stalne borbe za samoodržanje, od persekucija (muhadžirluka), otimanja vlastitog tla, uz destrukciju njihove kulture i duhovne baštine. U gradu Foči je 1910. živio 4.431 stanovnik, od toga 3.230 muslimana (72,89%), te 877 (20,02%) pravoslavnih i 7,09% ostalih. Na užem gradskom području živio je 1921. godine 2.251 musliman (72,99%), 805 (23,31%) pravoslavnih i ostalih 7,3%. Nakon Drugog svjetskog rata, prema popisu iz 1948, u gradu je živjelo 3.252 stanovnika od kojih 1.680 Bošnjaka (51,64%), 1.381 Srba (42,45%) i 101 Hrvat (3,1%). Srbi su 70-ih godina postali većina na području grada, koja je 1991. postala natpolovična. Među 14.335 stanovnika u Foči je 1991. živjelo 5.526 Bošnjaka (38,54%), Srba 7.901 (55,11%), Hrvata 74 (0,52%), Jugoslavena 312 (2,18) i ostalih 522 (3,85%). Natpolovična većina Bošnjaka na području opštine prema popisu 1971. imala je trend blagog pada, ali se održala i potvrđena je popisom 1991. godine. Historijski identitet Foče koji je postojao do 1992. trajno je promijenjen nakon ratnih zbivanja 1992–1995. i masovnih stradanja Bošnjaka. Bilo je promijenjeno čak i ime grada (Srbinje). Gradomrzitelji i gradorušitelji nisu, konstatirao je Bogdan Bogdanović, “samo knjiški fantomi; oni su živi fantomi; oni su među nama. Ostaje za razmišljanje: iz kojih li su se dubina poremećene narodne duše ispilili i kuda su krenuli? Koje li ih i kakve slike opsedaju (...) koju li morbidnu slikovnicu prelistavaju? Očigledno je da njihove ‘slikovnice’ nisu idiličan album gradske memorije. Primitivac teško prima da je išta moglo biti ‘pre njega’; njegova je etiologija jednostavna, isključiva i jedna jedina, pogotovo kad

je dobro sistematski obrađena usmenim kafanskim didaskalijama.” Ono što se događalo po BiH i s Bošnjacima 1992–1995. promatrano je i tumačeno, iz ugla više srpskih historičara, kao kontinuitet i dovršavanje “srpske revolucije” započete 1804. godine. Brutalna “praksa” stvaranja nacionalnih država na Balkanu iz XIX stoljeća praćena etničkim i vjerskim čišćenjima, uz logiku da historija ne “zaviruje pod rep detalja”, te da “cilj državni osvještava svako sredstvo, pa i ono koje bi bilo nemoralno”, postala je tek krajem XX stoljeća “zločin protiv čovječnosti”. Sudske presude za ratne zločine, uključujući i genocid, ipak ne utiču mnogo na “vitalnost ideja u ime kojih su oni počinjeni”.

Šadinlija se značajki suprotstavlja mistifikaciji historije i manipulacijama u historiografiji. Historija jednog naroda nikada se nije mogla napisati niti tumačiti samo na osnovu viđenja i ocjena njegovih protivnika i progonitelja. Massien de Clerval (1820–1896) boraveći u Bosni 1855. piše o Bošnjacima da je “velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat, ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”. Nazivanje slavenskih muslimana “Turcima” svakako nije posljedica neupućenosti. Ovo neprevaziđeno stanje duha na Balkanu Miroslav Krleža je nazvao fascinantnim “krugom turske magije”. Ratovi i iseljavanja ostavili su dubokog traga u historiji Bošnjaka, njihovoj snazi i mentalitetu, ostavili su traumatične posljedice od kojih se teško oporavljalo. Istraživanja ove tematike ostaju uvijek “napor u toku”. Odiseja je odavno postala metafora za usud izгона i nostalgije za rodnom grudom. Emocije su sastavni dio svake ličnosti. Rasni i etnički projekti koji dovode do izbjeglištva “u osnovi su usmjereni na slamanje čovjeka”. Potreba za korijenima je “možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba” njegove duše. Istraživanje segmenata bošnjačke nacionalne historije u širem kontekstu otkriva i mnoga mjesta koja su, progonom muslimana i brisanjem tragova njihovog postojanja, nasilno postajala nešto drugo u odnosu na ono što su prije bila, izgubivši svoj autentični duh, a time i svoju historiju. Nisu rijetki gradovi osmanskog Balkana u kojima većina njegovih sadašnjih stanovnika “ne može ući u trag svojoj povezanosti s mjestom više od tri ili četiri naraštaja unatrag”.

Historija je i višeznačan proces vraćanja na ljude i događaje iz prohujalih razdoblja. Definira se i kao “nauka o ljudima u vremenu”. Zanimanje za prošlost počiva na “arhivskom”, kao i na ličnom i kolektivnom iskustvu. Spoznaje o Foči pokazuju posebnu bitnost nakon uklapanja u kontekst svojih epoha i njihovih glavnih tokova. Iza raznih statistika i brojki nalaze se obični ljudi i njihove sudbine, oni koji su imali “svoje živote sa svojim nadanjima, strahovima, željama”. Promatranje pojava u procesu ne dopušta “ni zaborav ni previđanje”. Dublji društveno-historijski procesi, kao i brojni segmenti koji čine sastavni dio života u svim epohama, odavno su, s razlogom, predmet interdisciplinarnih

proučavanja. Bliska prošlost i nedjela ne mogu se potisnuti ignoriranjem. Telford Taylor, predstavnik američkog tužilaštva na Nirnberškom procesu, govorio je davne 1946. godine: “Sada ne možemo ispravljati historiju, ali možemo nastojati da ona bude tačno napisana.” Bolne činjenice koje navodi Šadinlija, o kojim se mora misliti, iz historijske tmine izbile su na svjetlost dana. On argumentirano pokazuje kako su se ratovi i zločini mogli dogoditi, osvjetljavajući njihovu pozadinu i posljedice. On je tu i da opominje da se nad prošlošću Bošnjaka i BiH mora duboko zamisliti, jer ona je, bez lažne patetike, bila tragična. Bez osvješćivanja nema ni samosvijesti.

Šadinlija se, i sam svjedok dijela vremena o kojem piše, sa širim istraživačkim fokusom, zalaže za racionalizaciju historijske svijesti, poštujući metodološke, heurističke i moralne osnove rada historičara. Svjestan osjetljivosti tematike koju obrađuje, pridržava se multiperspektivnog pristupa kako bi došao do što dubljih i sveobuhvatnijih spoznaja. Uz unošenje novih provjerenih saznanja i kritičko snalaženje u suočavanju s višeslojnošću prošlosti, bez ideoloških opterećenja, pojednostavljenih slika, on upotpunjuje shvatanja važnih, reljefnih dionica, dramatičnih stranica fočanske i bosanskohercegovačke historije u dugom rasponu. Njegovo proučavanje detaljnije osvjetljava svijet i život područja “stare”, nestale Foče, doba mijena, kriza i ratova, preživljavanja, ljudskih sudbina i kušnji. Ovo naučno utemeljeno djelo, pisano razborito i slikovito, ima otrežnjujuću i osvješćujuću ulogu.

Safet Bandžović